

⁸⁰ Анфилов В.А., Голиков Ф.И. Указ. соч. – С.183–187; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945: В 6-ти т. – Москва, 1960. – Т.1. – С.477–478; История второй мировой войны 1939–1945: В 12-ти т. – Москва, 1974. – Т.3. – С.439; Хорьков А.Г. Указ. соч. – С.100–107; Хорьков А.Г. Укрепрайоны накануне войны // Военно-исторический журнал (ВИЖ). – 1976. – №5. – С.90–92.

⁸¹ 1941 год: В 2 кн. – Москва, 1998. – Кн.1. – С.491–492.

⁸² Менинг Б.В. Советские железные дороги и планирование военных действий. 1941 год // Война и политика... – С.363–364.

⁸³ 1941 год. – С.545–546.

⁸⁴ Главный военный совет РККА. 13 марта 1938 – 20 июня 1941 г. – С.491–495.

⁸⁵ Горьков Ю.А., Семин Ю.Н. Конец глобальной лжи: когда Киев ещё не бомбили // ВИЖ. – 1996. – №4. – С.2–17; Горьков Ю.А., Семин Ю.Н. О характере военно-оперативных планов СССР накануне Великой Отечественной войны. Новые документы // Новая и новейшая история. – 1995. – №5. – С.108–130; 1941 год. – С.484–498; 1941 год. – Кн.2. – С.215–220.

⁸⁶ Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. – Москва, 1970. – С.199.

⁸⁷ РДВА. – Ф.25880. – Оп.5. – Спр.11. – Арк.50–52; Центральный архив Министерства обороны РФ. – Ф.290. – Оп.3284. – Спр.1. – Арк.5–6, 152–154; Бунин И. Операция «Гроза» : Ист. хроника: Кн.2. – К.; Санкт-Петербург, 2000. – С.111; Сандалов Л.М. Стояли насмерть // ВИЖ. – 1988. – №10. – С.7; 1941 год. – Кн.1. – С.491; Хорьков А.Г. Грозовой июнь. – С.34, 109.

⁸⁸ РДВА. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.4. – Арк.32–34, 208–252, 406–464, 509–514; Ф.35084. – Оп.1. – Спр.193. – Арк.61, 120.

Problematic issues of the Red Army activity during the Soviet-Polish War of 1939 are examined in the article. The evaluation of its military potential in autumn 1939 is performed. The thesis concerning greater security and defensive capacity of the USSR as a result of Western Ukrainian lands annexation is called into question.

В.П.Швидкий*

БРОДЯЖНИЦТВО Й ЖЕБРАЦТВО ЯК ЕЛЕМЕНТИ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х рр.

Системний аналіз даних із різноманітних архівних, монографічних та мемуарних матеріалів дозволив тематично структурувати наявний фактаж і загальну статистику проблеми бродяжництва й жебрацтва в Україні 1950-х рр., охарактеризувати девіантів щодо особистих мотивів подібного способу життя, а також економічні, культурні та соціально-політичні умови, стан розвитку країни означеного періоду й рівень матеріального забезпечення, які спонукали громадян до жебракування, та систематизувати їх за основними групами.

Протягом останнього десятиріччя українська історична наука впевнено збагачується новими проблемно-тематичними напрямками досліджень, які ще до недавня входили в сферу зацікавлень учених переважно з галузей соціології, психології, юридичних наук тощо. Проте їх конкретний вияв, динаміка кількісних та якісних змін значною мірою залежали від реалій, що склалися на конкретно-історичний момент у державі. Їх актуальність для соціальної структури українського суспільства другої половини ХХ ст. виокремили ці проблеми й серед наукових інтересів істориків із залученням галузевих підходів і методів для відповідних досліджень¹.

* Швидкий Василь Павлович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Цих питань учені-гуманітарії здебільшого торкалися у руслі вивчення проблем «бездоглядності», «безпритульності» (переважно дитячої)², «наслідків голоду»³ й т.п. під час дослідження післявоєнного (1920-х – 1930-х рр. та кінця 1940 – 1950-х рр.)⁴ економічного і соціально-культурного становища України й періоду її незалежності 1990-х рр.⁵ Зокрема соціологи розглядали ці теми при вивченні соціально-економічних наслідків невлаштованості⁶, безробіття⁷, проблем сім'ї та молоді в Україні⁸ тощо.

Патріотична героїка відбудовчої доби заступила проблеми конкретної людини, які поступово нагромаджувалися в українському суспільстві кінця 1940-х – початку 1950-х рр. Соціальна невлаштованість деяких категорій населення до часу залишалася невирішеною. Проте поступове наростання незадоволення в їх середовищі й активізація девіантної поведінки стали деструктивним елементом на тлі покращення радянських життєвих реалій. Ця проблема набула рельєфнішого вигляду у руслі виконання місцевими партосередками дотичних до досліджуваного питання директив. Розлогі інформації всіх обкомів КП України, відповідних міністерств і відомств стосовно виконання постанов ЦК КПРС від 16 серпня 1952 р. «Про заходи щодо подальшого покращення обслуговування інвалідів Вітчизняної війни і праці та інших пенсіонерів» і від 14 березня 1953 р. «Про значні недоліки у роботі Міністерства соціального забезпечення Української РСР» констатували загрозові обсяги бродяжництва й жебрацтва в республіці. На думку центру, вони виникли у результаті недоопрацювання та недооцінки місцевими державними і партійними органами наслідків невирішеності проблем соціального забезпечення населення, зокрема інвалідів, що й спровокувало в українському соціумі подібне загрозове становище. Передані до Москви узагальнюючі висновки щодо нього спричинили у верхах незадоволення ситуацією і вимогу негайного її вивчення, розслідування причин, що призвели до цього, й напрацювання рекомендацій по їх викоріненню, неможливості подальшого поширення тощо. Було створено спеціальну бригаду, в яку ввійшли представники силових та контролюючих союзних органів: прокуратури СРСР (П.В.Марков, керівник бригади), Міністерства внутрішніх справ СРСР (Ф.Ф.Круц) і Міністерства юстиції СРСР (З.А.Сисоева). В Україні сприяння їй у роботі було покладено на завідуючого відділом адміністративних та торговельно-фінансових органів ЦК КП України В.Ф.Нікітченка. Для оперативного вивчення ситуації було створено 6 регіональних бригад по 4–5 оперуповноважених, які направлялися на місця, де бродяжництво й жебрацтво набули найбільшого поширення (м. Київ, Одеська, Вінницька, Львівська, Сталінська, Харківська області)⁹.

За даними управління міліції МВС УРСР, її органами за бродяжництво і жебракування лише у другому півріччі 1951 р. було затримано 16 тис. 700 осіб; за 1952 р. – 21 тис. 128; за перше півріччя 1953 р. – 10 тис. 662. Слід відмітити, що лише в другому кварталі 1953 р. було порушників 6 тис. 331 чол.¹⁰

В першому півріччі 1953 р. найбільшу кількість відповідних осіб було затримано у Києві (1 тис. 954), у Сталіно (508), у Харкові (560), у Дніпропетровській області (404), в Дніпропетровську (121), а також у Полтавській, Одеській, Запорізькій, Вінницькій та деяких інших областях¹¹.

Досліджувані матеріали підтверджують, що бродяжництво й жебрацтво мали найбільші прояви в промислових центрах і найбільш великих містах. Так, наприклад, у Сталінській області 1 тис. 708 чол. порушників в I півріччі 1953 р., зокрема 1 тис. 108 – у великих містах – Сталіно, Макіївці, Жданові, Костянтинівці, Єнакієвому. Особи, звинувачені у жебракуванні, затримувалися переважно в громадських місцях із найбільшим скупченням людей: вокзалах, базарах, магазинах, центральних вулицях і майданах. У м. Сталіно за 9 місяців 1953 р. з 3 тис. 279 чол. 1 тис. 097 затримано на залізничному вокзалі міста.

Серед 8 тис. 889 порушників в УРСР у I півріччі 1953 р. переважна більшість були жителями України, в тому числі особи, які прибули з районів тієї ж області, у котрій були затримані, – 2 тис. 530; з інших областей України – 2 тис. 086, а 4 тис. 283 чол. займалися жебракуванням за місцем постійного проживання. Ці дані свідчать, що 82,4% порушників становили громадяни УРСР, причому 76,5% з них займалися цим заняттям у межах своєї області.

Прибували до України й мешканці різних регіонів РРФСР та інших союзних республік (1 тис. 775 осіб). Прихід весни активізував переміщення нужденних. Лише в II кварталі 1953 р. їх приїхало 1 тис. 185 чол. Реєстраційні списки засвідчують, що з прибулих в Україну найбільша кількість постійно проживала у Курській, Орловській, Брянській, Московській, Рязанській областях, а також у суміжних районах Білорусії¹².

Особливо значна кількість порушників фіксувалася в столиці – м. Києві. Відносна продуктова забезпеченість, наявність значної кількості місць недоступних правоохоронцям і придатних для проживання, більш високий прожитковий мінімум та матеріальне становище киян приваблювали цілі юрби жебраків. Так, за період з 1 липня 1951 р. по 1 липня 1953 р. у місті було затримано 6 тис. 400 чол., з них виявилися місцевими жителями – лише 680, прибулих з областей УРСР – 3 тис. 154, з інших територій СРСР – 2 тис. 566. З числа іногородніх було порушників у II півріччі 1951 р. – 1 тис. 571 особа, в I півріччі 1952 р. – 1 тис. 197, у II півріччі 1952 р. – 1 тис. 241, в I півріччі 1953 р. – 1 тис. 711, у III кварталі 1953 р. – 2 тис. 220 чол. Таким чином, спостерігалася чітка тенденція до збільшення кількості осіб, які були затримані за бродяжництво й жебракування. Можна навести один приклад: лише за один день, 20 жовтня 1953 р., за жебрацтво у Києві було затримано 110 чол., з яких виявилось 14 місцевих жителів та 96 приїжджих з інших областей України. Подібна статистика спостерігалася і в інших регіонах УРСР¹³.

В м. Львові й області з 1 січня 1951 р. по 1 жовтня 1953 р. було затримано за бродяжництво 1 тис. 080 жебраків та злидарів, у тому числі (за зареєстрованими даними) в місті – 786 чол., по районах області – 312. Проведені силами МВС регулярні рейди щодо викорінення подібних проявів порушення громадських норм моралі виявили в II півріччі 1951 р. 216 бродяг, у I півріччі 1952 р. – 227, у II півріччі 1952 р. – 269, у I півріччі 1953 р. – 163, за III квартал 1953 р. – 195. Із загальної кількості затриманих виявилися жителями Львова 428 осіб, районів області – 536 чол. і прибулих з інших регіонів – 116 осіб¹⁴.

Оперативно-аналітичні відділи відповідних державних та силових структур неодноразово сигналізували про наслідки реальної небезпеки прогресування подібних соціальних девіацій. Масштаби бродяжництва, жебракування, побутової злиденності були загрозливими для радянської повсякденності не лише за своєю сутнісною природою. Вони стали найсприятливішим середовищем для виникнення, соціального пристосувального трансформування і поширення не лише різноманітних соціальних відхилень, а й підґрунтям укорінення кримінальних традицій, злочинної та антирадянської діяльності.

Аналізуючи статистичні дані щодо рівня бродяжництва і жебракування, необхідно зауважити, що наведена реєстраційна кількість затриманих не повністю відповідає дійсності. Існуюча на той час система обліку та перевірки порушників органами МВС була далеко не досконалою. Неможливість оперативного обміну інформацією й відсутність єдиного тематично впорядкованого і систематизованого банку даних, а також пом'якшувальні законодавчі положення щодо незлісних жебраків та традиційність їхнього постійного переміщення призводили до того, що в різний час й у різноманітних містах, районах, областях могли затримуватися і реєструватися одні й ті ж самі порушники соціальних норм моралі. Наводячи кількісні показники затриманих, необхідно робити поправку на

те, що це лише деяка частина взагалі існуючих в УРСР бродяг. Реальні ж масштаби злидарства в українському суспільстві були значно більшими.

Аналіз даних із різноманітних архівних матеріалів дозволяє проблемно-тематично структурувати фактаж та загальну статистику щодо затриманих стосовно їх особистих мотивів, а також економічних, культурних і соціально-політичних умов стану розвитку країни в означений період та рівня матеріального забезпечення, які спонукували громадян до бродяжництва і жебракування, та згрупувати їх за дев'ятьма основними групами:

I. Професійні бродяги й злидарі, які обрали жебракування постійним ремеслом для підтримання своєї життєдіяльності. Переважна їх частина була інвалідами Вітчизняної війни чи праці й відповідно практично відстороненою від унормованої виробничої діяльності. Інші відмовлялися працювати з принципових переконань. Їх строкатий зовнішній вигляд, незвична манерність і часто придумані життєві розчулювальні «легенди» були чи не найпереконливішими інструментами добування хоча б елементарних прожиткових матеріальних благ. Деякі з них мали сім'ї та постійний статок.

II. Матеріально забезпечені особи, які користувалися можливостями жебракування як додатковим прибутком. Вони переважно були працездатними або мали працюючих рідних, власне житло й сім'ю, заощадження, отримували пенсію чи інші соціальні виплати (наприклад, аліменти). Також одним з їх спонукальних мотивів був алкоголізм.

Проте, згідно з діючими положеннями директиви прокуратури СРСР та МДБ СРСР від 7 березня 1952 р., громадяни, затримані за подібні порушення, могли зазнати покарань, підпадаючи під дію указу від 23 липня 1951 р., але це стосувалося лише тих, хто був працездатним і не мав постійного місця проживання. Оцінюючи таку ситуацію, відповідні органи неодноразово зверталися до законодавчої влади з вимогою переглянути діючі юридичні акти й посилити кримінальну відповідальність стосовно громадян, які свідомо вели подібний спосіб життя.

III. Особи, направлені до будинків інвалідів, але які покинули їх з особистих мотивів і повернулися до бродяжництва та жебракування. Відчуття особистої свободи за наявності мінімальних засобів для незалежного життя ставали переконливими аргументами для продовження бродяжництва. Крім того, деяким із них навіть періодичні перебування у будинках інвалідів дозволяли тимчасово «збагачуватися» через крадіжки казенного майна. Виручка від його продажу і гроші, одержані від установи на утримання, пропивалися.

Необхідно віддати належне й намаганням відповідних органів влади застосувати циркулярні директиви для деяких заохочувальних заходів, аби утримати, зацікавити підопічних якнайдовше залишатися в будинках інвалідів чи інтернатах. Так, постановою Ради міністрів УРСР від 7 червня 1951 р. Міністерству соціального забезпечення дозволялося виплачувати інвалідам за виготовлені ними у майстернях відповідних будинків та інтернатів вироби й за працю в підсобних сільських господарствах при закладах соцзабезу у розмірі 50% від її вартості, а решту 50% грошей витратити на поліпшення культурно-побутових умов і харчування підопічних, що перебували на утриманні державних соціальних установ¹⁵. Але проблема полягала в тому, що ніякі директивно-регламентуючі циркуляри реально не могли покращити ситуацію на місцях. Формалізм, зловживання, безініціативність та незацікавленість керівництва установ у вдосконаленні умов праці й відпочинку відповідного контингенту лише утверджували його переконання про необхідність втечі.

Наведені факти лише підтверджують, що існуючий на той час недосконалий режим функціонування будинків інвалідів і злочинна халатність їх адміністрації дозволяли контингенту систематично повертатися додому або «на

вулицю» без перешкод красти державне майно. Все це не лише дезорганізувало роботу місцевих органів влади в боротьбі зі злиденністю. Превалювання слабких дисциплінарно-каральних санкцій підривало авторитет існування подібних соціальних закладів, викликало недовіру до спроможності їх адміністрацій управляти ситуацією, а також створювало атмосферу вседозволеності й безкарності.

IV. Особи, які тимчасово попадали в скруту (наприклад, через стихійне лихо). Подібні випадки свідчать про кричущі недоопрацювання місцевих органів влади. Відповідні управління та організації мали, не зволікаючи, відреагувати на ускладнення ситуації, дієво допомогти постраждалим, нужденним у вирішенні їх проблем, а також матеріально і фінансово (хоча б тимчасово чи одноразово) їх підтримати. Така недбалість керівників не раз ставала об'єктом жорсткого партійного обговорення. Вирішення проблеми ускладнювалося й тим, що коли потерпілі в місті все ж частіше опинялися під наглядом органів соцзабезу, то селяни, які не перебували на державному забезпеченні, залишалися на одинці зі своїми проблемами і могли розраховувати лише на добровільну, посильну допомогу сільської громади. Часто уникнути психологічних ускладнень допомагала щира й всебічна моральна підтримка оточуючих та близьких.

V. Особи, які не бажали (чи не могли) працевлаштовуватися через проблему алкоголізму. Переважно працездатні, з багатолітніми навичками виробничих чи творчих професій, сімейно-побутово забезпечені вони жебракували задля підтримання свого хворобливого потягу. Зафіксована інформація також вказує на те, що значна частина п'яниць налагодила домашнє виробництво «хмільного зілля». Архівні матеріали містять чимало кількості подібних фактів. Осіб із такими вадами не лякали навіть вельми суворі судові санкції. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 квітня 1948 р. «Про кримінальну відповідальність за виготовлення самогону», особи, стосовно яких було доведено цей факт, могли бути покарані до 6 років виправно-трудоих таборів (із конфіскацією майна)¹⁶.

На нашу думку, ця група девіантів найбільш природна. Адже алкоголізм був чи не найпритаманнішим злом для значного прошарку населення післявоєнної України (як і всього СРСР). Разом із тим угруповання подібних жебраків можна віднести до найбільш соціально прогнозованих категорій. Адже проблема цієї групи полягала лише в одному факторі – алкоголі, й її вирішення цілком можливе при залученні спеціальних медичних та соціальних методик і заходів.

VI. Хворі, старі, інваліди, які не утримувалися по лінії соцзабезу, а також ті, котрі перебували на державному забезпеченні, проте отримували замалу для проживання пенсію. Статистика свідчить, що ця група затримуваних була найчисельнішою. Більшість з них, не маючи матеріально-житлової підтримки від рідних, а також за станом здоров'я потребувала негайного направлення до будинків інвалідів. Інша частина, хоча й мала власні помешкання, проте не отримувала матеріальної допомоги від держави чи рідних та вимушена була злидарювати, аби прогодувати себе і своїх дітей. Ці проблеми могли бути негайно вирішеними в разі переведення нужденних на постійне пенсійне забезпечення, а також на одержання збільшених пенсій. Визначальна проблема, яка впливала на обраний спосіб життя затриманих, – занижена пенсійна допомога або взагалі її відсутність, особливо стосовно літніх громадян чи тих, хто не надав підтверджувальних документів про умови та стаж роботи.

Щодо пенсійного забезпечення сільських жителів, то дані, які авторові вдалося отримати і систематизувати під час багаторазових зустрічей із постраждалими, свідчать про наступне: лише опитування у Черкаській області показало, що багатолітня праця в колективному господарстві по виконанню мінімуму трудових днів у 1930–1940-х рр. через зловживання колгоспної адміністрації не була взагалі зафіксована чи проводилася з численними порушеннями. Низький

освітній рівень, боязнь свавілля сільських можновладців, залякування репресіями щодо членів сімей, відсутність громадянської самоідентифікації та інші моральні й соціальні недоліки унеможливлювали вимоги селян щодо справедливої реєстрації та оцінювання їхньої праці в колгоспі. Їх робота не фіксувалася, і під час оформлення пенсій відповідні документи не видавалися. Подібну ситуацію закономірно можна екстраполувати й на інші області України.

Щодо пенсійного забезпечення, то на 1953 р. по лінії органів соцзабезу в Українській РСР його отримували 16 тис. 325 чол. – інвалідів Першої світової війни 1914–1917 рр., громадянської війни (чи тих, хто до них прирівнювався), а також членів їхніх сімей. Відповідно до постанови ЦВК та РНК СРСР від 31 січня 1937 р. й статті 15-ї постанови РНК СРСР від 16 липня 1940 р. розміри пенсій зазначених категорій осіб можна охарактеризувати наступними даними:

Табл.1¹⁷

Категорія пенсіонерів	Основні розміри пенсій із 1 липня 1940 р.	
	Для тих, хто має с/г	Для тих, хто не має с/г
А. Інваліди військової служби у Червоній армії (станом на 1.I.1938 р.), інваліди громадянської війни, колишні червоноармійці і червоні партизани:		
– інваліди I групи	60 руб.	97 руб. 50 коп.
– інваліди II групи	37 руб. 50 коп.	67 руб. 50 коп.
Стосовно сімей цих інвалідів:	37 руб 50 коп.	67 руб 50 коп.
– із 3 непрацездатними	30 руб.	30 руб.
– із 2 непрацездатними	52 руб. 50 коп.	52 руб. 50 коп.
– з 1 непрацездатним	22 руб. 50 коп.	37 руб. 50 коп.
Б. Прирівняні до інвалідів громадянської війни:		
– інваліди I групи	40 руб.	65 руб.
– інваліди II групи	25 руб.	45 руб.
Стосовно сімей цих інвалідів:		
– із 3 непрацездатними	25 руб.	45 руб.
– із 2 непрацездатними	20 руб.	35 руб.
– з 1 непрацездатним	15 руб.	25 руб.
В. Інваліди Першої світової війни:		
– інваліди I групи	22 руб. 50 коп.	45 руб.
– інваліди II групи	13 руб.	30 руб.
Стосовно сімей цих інвалідів:		
– із 3 непрацездатними	13 руб. 50 коп.	30 руб.
– із 2 непрацездатними	10 руб. 50 коп.	24 руб.
– з 1 непрацездатним	7 руб. 50 коп.	15 руб.

Подібна ситуація, безумовно, не могла влаштувати нужденних, і до Міністерства соціального забезпечення УРСР постійно надходили письмові скарги, особливо від сільських жителів. Вони були сповнені волаючими проханнями про допомогу, насамперед від членів сімей загиблих військовослужбовців.

В заявах та листах люди також вимагали підвищення розмірів пенсій, особливо стосовно осіб, які одержували їх у так званих «твердих нормах» відповідно до статей постанови РНК СРСР від 16 липня 1940 р. За цими нормами розмір пенсії становив¹⁸:

	у місті	у селі
на 1 непрацюючого члена сім'ї	50 руб.	40 руб.
на 2 непрацюючих членів сім'ї	70 руб.	58 руб.
на 3 і більше непрацюючих членів сім'ї	90 руб.	72 руб.

Значна кількість скарг надходила від інвалідів Вітчизняної війни III групи, які проживали у сільській місцевості. Специфічність ситуації полягала в

тому, що за формальною ознакою останні лише «були пов'язані із сільським господарством» (насправді, більшість із них мала тільки невелику присадибну ділянку й мізерний власний наділ) та могли працювати у державних установах. Їх проблема полягала в тому, що наявність «власного господарства» позбавляла цю категорію пенсіонерів пільг на податки і поставки сільськогосподарської продукції. Як бачимо, й у 1950-х рр. влада продовжувала кампанію по викоріненню одноосібників, пригноблюючи їх за допомогою дискримінаційних умов господарювання та соціального (не)забезпечення, позбавляючи пільг, які застосовувалися до колгоспного селянства. Крім того, відповідно до постанови Ради міністрів СРСР від 4 жовтня 1948 р. їм було повністю припинено виплату пенсій.

Наведемо декілька витягів зі скарг. Бунчужний І. І. із с. Білокуракіне, Ворошиловградської області скаржився: «Я інвалід Вітчизняної війни III групи (втрапив ліву ногу) маю 0,11 га городу, працюю в радгоспі «Більшовик» сторожем з окладом 225 руб. Сім'я складається з 4-х осіб. Пенсію мені припинили виплачувати, а на 225 рублів утримувати свою сім'ю я не можу». Голова Максимівської сільради, Троїцького району, Ворошиловградської області Бутенко М.С. у заяві вказував: «Я, як інвалід III групи, отримую 75 руб. пенсії. В даний час я обраний головою сільради, де буду отримувати 310 руб. Мене попередили, що пенсії я отримувати не буду. Склад сім'ї – непрацююча дружина, двоє дітей і непрацездатна мати. Я бажаю працювати головою сільради, але моє матеріальне становище при такій платні й відсутності пенсії не задовольняє нормальний матеріальний стан сім'ї». Інвалід Вітчизняної війни III групи Назаренко Г.О. (с. Красне, Батуринського району, Чернігівської області) в заяві вказував, що, працюючи сезонним робітником із заготівлі шкірсировини, він перестав отримувати належних 160 руб. пенсії, просив врахувати низьку зарплату і наполягав на її поновленні¹⁹.

За діючими положеннями, інваліди Вітчизняної війни III групи, які проживали у селі та «були пов'язані із сільським господарством», отримували 50% від визначеної пенсії, що становила 36 руб. на місяць. Лише в м. Києві налічувалося 3 тис. 410 осіб, які отримували її (без хлібної надбавки) до 50 руб., зокрема інвалідів Вітчизняної війни – 17; сімей загиблих воїнів – 878; інвалідів праці й сімей померлих годувальників – 2 тис. 379; інвалідів Першої світової та громадянської воєн – 136. Тих, які отримували пенсію від 50 до 100 руб. (без хлібних надбавок), у м. Києві налічувалося 16 тис. 525, з них більшість – інваліди праці (12 тис. 886). В інших областях становище було аналогічним. Наприклад, по Харківській розміри пенсій становили (на 1953 р.)²⁰:

Табл.2

Категорія осіб, які отримують пенсію	Кількість пенсіонерів, які отримують пенсію:									Разом
	до 10 руб.	до 15 руб.	до 25 руб.	до 40 руб.	до 60 руб.	до 80 руб.	до 100 руб.	до 120 руб.	до 150 руб.	
Інваліди Першої світової війни	15	150	24	20	4	34	58	13	2	320
Інваліди громадянської війни	1	4	58	82	30	35	86	15	25	336
Інваліди Вітчизняної війни	–	–	–	4	464	5993	5149	1853	1955	15418
Сім'ї загиблих	–	–	79	19557	13922	6398	3780	10187	8301	62224
Пенсіонери соцстраху	16	154	181	20289	15330	14848	18841	17754	35813	123226

VII. Особи, які не працевлаштувалися після звільнення з ув'язнення. Протягом 1940 – 1950-х рр. радянська влада чимало разів проводила амністії, й достроково звільнені, які ставали суттєвим джерелом для поповнення армії знедолених, давали поштовх до нового витку загострення соціальної ситуації в країні. Деякі з указів Верховної Ради СРСР приурочувалися до визначних історичних подій у житті країни, а інші – приймалися у зв'язку зі змінами внутрішньої та зовнішньої політики чи пом'якшувальними мотивами, які уможливилися з часом. 16 липня 1940 р. вийшов указ «Про звільнення від виправно-трудова робіт і більш пом'якшувальні засоби покарання учасників боїв проти фінської білогвардійщини у справах по злочинах, скоєних ними до призову в Червону армію і Військово-морський флот».

30 грудня 1944 р. вийшов указ «Про надання амністії особам, які самовільно покинули підприємства воєнної промисловості, але добровільно повернулися на ці підприємства». Дія указу мала обмежувальні терміни. Вона поширювалася лише на осіб, які поверталися на них до 15 лютого 1945 р. Таким чином, значна частина «підказаних» бродяг, яка у 48-денний термін ще не визначилася, ставала підсудними вже за положеннями указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. «Про відповідальність робітників і службовців підприємств воєнної промисловості за самовільне залишення цих підприємств».

Кінець Вітчизняної війни зініціював указ від 7 липня 1945 р. «Про амністію в зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною». Зокрема звільнялися засуджені: за статтями, які передбачали покарання до 3-х років ув'язнення чи більш пом'якшувальних його засобів; за самовільне залишення підприємств воєнної промисловості відповідно до указу від 26 грудня 1941 р.; військовослужбовці, які мали відстрочку виконання вироку за приміткою 2к статті 28-ї Карного кодексу РРФСР та відповідних статей карних кодексів інших союзних республік; за необтяжливі військові злочини за статтями 193/2, 193/5, 193/6, 193/7, 193/9, 193/10, 193/10а, 193/14, 193/15 і 193/16 Карного кодексу РРФСР та відповідних статей карних кодексів інших союзних республік. Також звільнялися особи й припинялися всі слідчі дії стосовно підслідних за необтяжливі військові злочини. Незабаром, крім цих положень, було прийнято ще два підзаконних акти: указ від 26 червня 1946 р. «Про поширення на працівників залізничного і водного транспорту п. “В” статті 1 і п. “В” статті 3 з указу Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1945 р. “Про амністію в зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною”» та указ від 20 січня 1947 р. «Про поширення на громадян, засуджених судами Закарпатської України по законах Народної ради Закарпатської України, п. “А” статті 1, статті 2, п. “А” статті 3, статей 5 і 6 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1945 р. “Про амністію в зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною”».

Одними з найбільш драматичних у житті України стали події, викликані наслідками указу від 27 березня 1953 р. «Про амністію». Адже звільненню з таборів підлягали тисячі криміналізованих, декласованих елементів і просто озлоблених людей, що викликало б загострення внутрішньої ситуації в суспільстві. Проте у боротьбі «за народний спокій» влада забезпечувала себе тим, що в таборах вона залишала самих послідовних та рішучих борців зі сталінщиною, а також затятих злочинців-рецидивістів. Пункт 7-й указу прямо застерігав не застосовувати амністії до осіб, засуджених на термін більше 5 років за контрреволюційні злочини, великі розкрадання соціалістичної власності, бандитизм і навмисне вбивство. Проте реальні події підтверджують, що на свободі опинилася також значна частина політичних та затятих кримінальних злочинців. Але, на нашу думку, для влади вони не спричиняли значних повсякденних проблем. Специфіка моральних переконань і соціальних цінностей останніх, способу життя виштовхувала їх на маргінеси радянського суспільства, де вони створювали

притаманний лише їм й їхнім послідовникам своєрідний мікросоціум зі своїми правилами внутрішніх взаємовідносин та чітких засад співжиття з основною масою радянського народу. Проте необхідно зазначити, що фактично разом з особами з перерахованих категорій на свободу виходили також зломлені, деморалізовані потенційні бродяги і жебраки, які, врешті, поповнювали й без того некеровану армію знедолених.

Послаблення вимог воєнного часу, жорсткість яких була викликана необхідністю мобілізації всіх моральних та соціально-економічних чинників на боротьбу із зовнішніми ворогами, уможливили відміну деяких попередніх указів. Так, 9 квітня 1941 р. вступив у дію указ «Про кримінальну відповідальність за самовільний проїзд у товарних поїздах і за самовільну без потреби зупинку поїзду “стоп-краном”». А 11 березня 1955 р. указом «Про заміну кримінальної відповідальності за самовільний проїзд у товарних поїздах заходами адміністративного впливу»²¹ покарання замінювалося штрафом у розмірі 100 руб. Проте це стосувалося лише дорослих порушників. За статтею 11 Карного кодексу УРСР (станом на 1950 р.) «заходи соціального захисту судово-виправного характеру не могли бути застосовані відносно малолітніх до 14 років»²². Також звільнялися від подальшого відбуття покарання особи, які були засуджені, але не відбули терміну ув'язнення за самовільний проїзд у товарних потягах.

Положеннями указу від 13 травня 1955 р. «Про скасування Указу Президії Верховної Ради СРСР “Про заборону продажу, обміну і відпуску на сторону устаткування і матеріалів і про відповідальність по суду за ці незаконні дії”»²³ звільнялися від подальшого відбуття покарання особи, засуджені, але які не відбули ув'язнення знімалася з них і судимість.

Післясталінська лібералізація політичного життя у країні уможливила появу указу від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», положення якого не поширювалися лише на карателів, засуджених за вбивства та мордування людей. Злочини ж інших, підпадаючих під дію указу ув'язнених, розглядалися як малодушність чи несвідомість, силою обставин вимушених співробітничати з окупантами.

Незабаром була прийнята також уточнююча постанова Президії Верховної Ради СРСР від 20 вересня 1956 р. «Про застосування Указу Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 року “Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” щодо військовослужбовців радянської армії й флоту, які здалися у ворожий полон у період Вітчизняної війни». Вона поширювалася на ув'язнених за статтями 193/22 і 58/16 Карного кодексу РРФСР та відповідних статей карних кодексів інших союзних республік, знімалася з них і судимість.

У 1950-х рр. останнє масове звільнення було приурочене до 40-ї річниці Жовтневої революції, коли «в радісні дні святкування», прагнучи полегшити долю громадян, що скоїли злочини, які не становлять великої небезпеки для держави, закликаючи їх своєю подальшою самовідданою участю у соціалістичному будівництві компенсувати заподіяну шкоду радянському суспільству та остаточно повернутися до чесної праці, Президія Верховної Ради СРСР указом від 1 листопада 1957 р. «Про амністію в ознаменування 40-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції» постановила їх звільнити. Судам також рекомендувалося переглянути звинувачувальні вирoki щодо деяких, не тяжких категорій злочинів аж до дострокового звільнення чи скорочення терміну ув'язнення наполовину²⁴.

Крім офіційно оголошених амністій, звільнення проводилися й згідно з виконанням ряду «закритих» указів Президії Верховної Ради СРСР, тексти яких були доступні лише для «службового користування», а також ініціювалися

відповідно внутрішніми розпорядженнями силових структур, карально-виправних органів (наприклад, за зразкову поведінку, співробітництво з останніми, відсутність обтяжливих обставин тощо). Так, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 вересня 1955 р. «Про дострокове звільнення з місць позбавлення волі інвалідів, літніх, осіб, які страждають тяжкими невиліковними недугами, вагітних жінок та жінок, які мають малолітніх дітей», в Україні підлягали амністії з таборів, колоній і тюрем МВС СРСР 9 тис. 884 особи. Станом на 1 грудня 1955 р. було звільнено 7 тис. 384 чол., у тому числі 2 тис. 602 особи, які були засуджені за крадіжки «соціалістичної власності»²⁵. Наведемо дані із звітів прокурорів деяких областей УРСР про стан виконання указу. Зокрема по Житомирській області на 30 листопада 1955 р. було звільнено 194 чол.²⁶; по Полтавській на 1 грудня того року – 98²⁷; по Сталінській на 3 грудня – 350²⁸; по Дніпропетровській на 2 грудня – 572²⁹; по Львівській на 1 грудня – 347³⁰; по Харківській на 3 грудня – 49³¹; по Запорізькій на 1 грудня – 484³²; по м. Одеса на 14 грудня – 512 осіб³³.

Оцінюючи загальну масу амністованих, можна виділити деякі їхні соціальні характеристики. Переважна частина останніх знаходилася ще в доброму чи задовільному фізичному стані, володіла затребуваними виробничими професіями й здатністю (за віком) себе забезпечити, а отже, кардинально змінити власний спосіб життя та поліпшити добробут своєї сім'ї. Частина достроково звільнених була освіченою, висококультурною і соціально активною групою. Перш за все це репресовані культурно-національна еліта, політичні та релігійні діячі. Переважна частина їх мала суттєвий досвід трудової, виробничої діяльності, а деякі й керівної, організаторської роботи. Тобто держава до своїх лав приймала активних і досвідчених членів, потенційних будівників нового суспільства.

Проте з їх числа певна частина все ж залишалася осторонь повноцінного радянського повсякдення. Вони соціально не визначалися (чи не були почуті та прийняті), не працевлаштовувалися (чи не могли працевлаштуватися) і, на нашу думку, відповідно вели антисуспільний спосіб життя з декількох причин. Це такі категорії:

- достроково звільнені літні непрацездатні чоловіки й жінки без засобів до існування та професійних навичок, котрі не мали рідних чи близьких або були ними не визнані, відкинуті;
- особи, які, відпрацювавши на промислових будівництвах, поверталися додому і не знаходили рідних або не були прийняті ними, а відтак опинялися «на вулиці»;
- бездомні й бездоглядні хворі, котрих як безнадійних намагалися якнайшвидше виштовхнути за межі юрисдикції карно-виправних закладів;
- непрацездатні звільнені, які захворіли за час виконання покарання, були відкинуті рідними, а відтак вбачали у жебракуванні єдиний засіб для існування;
- достроково звільнені жінки з малолітніми дітьми, котрі через обставини не могли надовго (чи на когось) залишати дітей одних та вимушені були разом з ними жебракувати, злидарювати у пошуках кращої долі;
- малолітні, які через певні обставини (смерть матері, рішення про надання опіки тощо) були направлені до рідних чи для влаштування до інтернатів, але у пошуках «романтики» чи тимчасового пристосування до життя на вулиці обрали бродяжництво основним його способом;
- особи, котрі повністю відбули покарання чи достроково звільнені за воєнні чи політичні злочини, отримували довічне тавро зрадників, часто були відкинуті рідними і близькими; цим ускладнювалося й їх працевлаштування;
- особи, які потенційно могли стати повноправними членами суспільства, проте не пробачені, не почуті рідними та близькими, були деморалізованими і вбачали в бродяжництві своєрідний засіб спокутування своїх гріхів, спосіб подальшого життя;

– відірвані від землі за час покарання селяни, котрі, не знайшовши кращого життя, все ж не поверталися у село, декласувалися, ставали професійними бродягами, членами кримінальних угруповань;

– особи, які із свідомих кримінальних переконань відмовлялися ставати повноцінними радянськими громадянами й, не знайшовши розуміння серед подільників, опинялися на соціальному дні;

– особи, котрі втратили документи та, не отримуючи соціальної підтримки чи маючи суперечки із законом, обрали бродяжництво як тимчасовий, а інколи і постійний засіб існування.

VIII. Непрацевлаштовані інваліди. Формування й поповнення цієї категорії відбувалося внаслідок фахового недоопрацювання їх проблем місцевими органами соцзабезу та дільничними відділами міліції. Елементарна людська байдужість, посилена бюрократичним формалізмом, утверджувала серед громадськості прикре переконання, що і розагітовані радянські реалії все ж залишаються чужими для значної категорії нужденних. Частково вихід із цієї ситуації міг бути віднайдений в удосконаленні роботи спеціалізованих закладів, на зразок Українського товариства сліпих чи подібних установ, розробки програм соціальної опіки. Проте все та ж бездушність і незацікавленість у виробленні особливого підходу до цієї категорії інвалідів залишали проблему актуальною ще багато десятиліть. Ускладнюючим моментом нерозв'язання цієї останньої був також той факт, що значна частина нужденних інвалідів самі пристосувалися до повсякденних реалій та не виказували бажання змінювати хоча й злиденний, але все ж незалежний статус існування.

IX. Особи, які не отримували допомоги від рідних чи близьких. Для частини з них через рішення судів усе ж була витребувана належна грошова допомога (аліменти) від забезпечених рідних. Подібна ситуація мала значне поширення в Україні у 1940-х – 1950-х рр. Так, із виявлених на 1 жовтня 1953 р. 214 осіб, які займалися жебракуванням у м. Львові та області, 35 чол. мали матеріально спроможних дітей, які за законом були зобов'язані утримувати літніх батьків. У Житомирській області в I кварталі 1953 р. було виявлено 57 осіб, які не допомагали нужденним рідним, за той же період у Сумській області – відповідно 31, в Кіровоградській – 13, у Києві за II квартал 1953 р. – 47 чол.³⁴ Причому міра матеріальної допомоги, моральної підтримки могли бути мінімальними, і це могло вберегти жебраків від крайнощів злидарства. Ці й інші факти також є прикладом недосконалості тогочасного законодавства, а ще більше існування та прогресування в радянському соціумі позаідеологічних проблем – душевної байдужості й стійкої невразливості до нужденності навіть самих близьких людей.

Отже, дев'ятипозиційне згрупування соціально незахищених за певними категоріями дає уявлення про реальний стан проблеми в українському соціумі 1950-х рр.

Щодо заходів, які вживалися місцевими державними, судовими органами у боротьбі з бродяжництвом і жебрацтвом, то, за даними органів міліції, у відношенні затриманих за ці проступки (10 тис. 662 особи за I півріччя 1953 р.) були застосовані наступні організаційно-підключальні та каральні дії. Зокрема притягнуто до відповідальності за указом від 23 липня 1951 р.³⁵ 7 чол.; за ст. 80 Карного кодексу УРСР – 360; відібрано підписок про виїзд – у 3 тис. 377; про припинення старцювання – в 4 тис. 080; передано до органів соцзабезу для подальшого направлення до будинків інвалідів – 2 тис. 254, з них працевлаштовано – 489; передано до органів соціальної опіки – 757, з них працевлаштовано – 244 особи³⁶.

Крім того, по лінії місцевої виконавчої влади стосовно цих людей проведено наступні організаційно-інформаційні заходи: по-перше, у міські та районні

виконавчі комітети передано списки на 1 тис. 637 місцевих жителів, які були затримані за бродяжництво і жебракування й потребували негайної опіки; по-друге, на 1 тис. 090 осіб направлено матеріали до органів внутрішніх справ за їх місцем проживання, стосовно яких мали бути проведені слідчі дії (наприклад, за порушення паспортного режиму); по-третє, для подальшого спеціального контролю за наданням соціальних послуг, проведення заходів щодо опікування (наприклад, багатодітним сім'ям, самотнім старим і т. п.) до місцевих виконавчих комітетів та партійних осередків відправлено матеріали на 233 чол.³⁷

Щодо виконання положень згаданого вище «закритого» указу від 23 липня 1951 р. архівні матеріали засвідчують: у 1951, 1952 і I півріччі 1953 р. органами міліції було порушено справи проти 686 осіб. Стосовно частини затриманих проведено додаткові слідчі дії, а також змінено запобіжні заходи, зокрема розглянуто Особливою нарадою («Особым совещанием») 46 справ; перекваліфіковано на ст. 80 Карного кодексу УРСР – 316; закрито – 231; передано для остаточного рішення іншим інстанціям – 17; призупинено – 1 справу³⁸.

Перекваліфікація справ під дію положень ст. 80 Карного кодексу УРСР і закриття їх загалом здійснювалися в I півріччі 1952 р. після отримання республіканськими органами уточнюючої директиви прокуратури СРСР і МДБ СРСР. Згідно з нею, за указом від 23 липня 1951 р., не можна було притягати до відповідальності інвалідів Вітчизняної війни, якщо вони мали постійне місце проживання.

Проте слід відзначити, що на практиці порушення органами міліції справ за подібними звинуваченнями внаслідок двозначності трактування провини, складності проведення оперативно-слідчих дій, підсудності деяких конкретних проступків Особливої нараді, можливості притягнення бродяг за статтею про порушення паспортного режиму, а пізніше з ліквідацією у вересні 1953 р. цієї наради й відповідно неясністю питання про кінцеву підсудність таких осіб проводилися не за дещо заполітизованим указом, а за більш чіткими юридичними вимогами ст. 80 Карного кодексу УРСР, зокрема пункту 1. Його положення, які не змінювалися в офіційних текстах трьох редакцій протягом 1950–1958 рр.⁴⁰, чітко констатували: «За повторне (виділення моє – В.Ш.), незважаючи на застосування заходів адміністративного впливу, проживання у місцевостях, де запроваджено паспортну систему, без прописки паспорта або тимчасової посвідки, а також за повторне, незважаючи на застосування заходів адміністративного впливу, порушення правил прописки паспорта або тимчасової посвідки – позбавлення волі на строк до трьох років»⁴¹.

Проте звинувачені уникали покарання за цією статтею ще і тому, що їх затримка не завжди офіційно фіксувалася в органах міліції або у різних районах країни. До того ж це становище обтяжувалося внаслідок незадовільної роботи системи обміну оперативною інформацією та відсутністю єдиного банку даних. Таким чином, бродяги не засуджувалися. Адже не було виявлено ознаки «повторності» їхніх проступків.

У більшості випадків застосовувалися інші запобіжні заходи. Так, з 1 тис. 080 затриманих за бродяжництво й жебракування в Львівській області за період із 1 липня 1951 р. по 1 жовтня 1953 р. було направлено до будинків інвалідів 74 особи, працевлаштовано – 18, затримано за порушення паспортного режиму – 2. Інших після попереджувально-профілактичних бесід відпустили, причому у 58 чол. було відібрано підписки про виїзд за межі області та в 549 – про припинення жебракування.

Із 6 тис. 400 затриманих у 1951–1953 рр. у м. Києві до більшості з них органами міліції було застосовано наступні карально-запобіжні заходи: відібрано підписок про виїзд з міста – у 3 тис. 147; звільнено після бесід – 983; відібрано підписок про припинення жебракування – у 806; передано на поруки рідним –

64; направлено в органи соцзабезу для працевлаштування – 329; відправлено в дитячі приймальники – 165; притягнуто до кримінальної відповідальності за порушення паспортного режиму – 285⁴².

У Вінницькій області з 640 затриманих у I півріччі 1953 р. до більшості їх органами міліції також було застосовано карально-запобіжні заходи: відібрано підписок про припинення жебракування – у 594; притягнуто до кримінальної відповідальності за порушення паспортного режиму – 7; направлено в органи соцзабезу для працевлаштування – 1; для встановлення опіки – 11⁴³.

Аналіз цих даних показує, що у відношенні 75 – 80% зареєстрованих затриманих застосовувалися не заходи карного ув'язнення чи соціальної ізоляції, а такі малоєфективні запобіжні заходи, як відібрання підписок про виїзд і про припинення жебракування, що відповідно ніяк не впливало на покращення ситуації. На нашу думку, це непорозуміння в цілому можна пояснити двома причинами:

1. Значне ускладнення у боротьбі з бродяжництвом та жебрацтвом викликало те, що переважна частина осіб, затриманих за старцювання, не мала ніяких документів. Так, з 2 тис. 322 порушників у Києві в III кварталі 1953 р. 1 тис. 375 були без будь-яких документів. Установити особу таких людей внаслідок переперевірки за місцем не завжди вірно повідомленого проживання органи міліції не були здатні оперативно через те, що їм не надавалося право утримувати затриманих у приймальниках-розподільниках на необхідний для перевірки мінімальний термін – 10 днів. До того ж таких установ по всій Україні діяло лише 2 на 30 місць.

2. Вдалося виявити також факти, коли органи соціального забезпечення намагалися відмовляти (інколи свідомо) в прийманні направлених міліцією бродяг і жебраків, аргументуючи це декількома причинами, як-то: браком місць у будинках інвалідів та спеціалізованих інтернатах, відсутністю в осіб особистих постійних чи тимчасових документів, а також у разі, коли затримані прибули з інших союзних республік. Більше того, статистика показує, що навіть із відправлених у I півріччі 1953 р. в органи соцзабезу перевірених 2 тис. 254 осіб влаштовано у відповідні установи лише 489. У 1952 р., за даними управління міліції МВС УРСР, було відмовлено у влаштуванні до будинків інвалідів 1 тис. 763 чол., направлених його органами.

Обурливими були пояснення відповідальних соціальних працівників таких мізантропічних дій. Завідуюча приймальною Міністерства соціального забезпечення Нікітюк заявила інспектору управління міліції МВС УРСР майору Мар'яненку, що жебраків вона прийме, але після надання допомоги їх все одно відпустить, посилаючись на усне розпорядження заступника міністра Є.Легур бродяг не приймати через відсутність місць у будинках інвалідів.

В Полтавській області у I кварталі 1953 р. було затримано за жебракування 125 місцевих жителів. До органів соцзабезу та опіки було передано 68 із них, проте не направлено у відповідні установи жодного. В II кварталі 1953 р. було вже затримано 214 чол., з переданих 192 жодного також не було влаштовано в інтернати. Очевидно, що збільшення числа порушників відбулося за рахунок попередніх відпущених.

Як бачимо, у цих випадках спостерігалася очевидна нездатність до нормального налагодженого функціонування всієї мережі соціальних установ в УРСР, посилена недобросовісністю виконання службових обов'язків відповідальними працівниками. Про це свідчать також деякі витяги директивних документів відомств. На початку листопада 1951 р. начальник управління міліції Києва повідомив міністра соціального забезпечення УРСР Ананченка про те, що органи соцзабезу міста «взагалі категорично відмовляються приймати бродяг, які проживають у м. Києві, були затримані за жебракування і не займаються суспільно корисною працею – літні, інваліди і т. п.». З поміткою «5. XI. 1951»

заступник міністра Є.Легур відповіла, що оскільки затримані часто не мали ніяких документів, у багатьох випадках не були жителями України, то міністерство позбавлено можливостей проведення якихось піклувальних заходів. А в листі від 20 листопада 1953 р. міністр Ананченко також відписав, що «обслуговувати контингент осіб, які не мають документів і не перебувають на обліку в органах соціального забезпечення, міністерство не має можливостей і вважає необхідним, аби органи міліції самостійно направляли таких осіб до місця постійного проживання». Ситуація залишалася невирішеною ще й тому, що більшість нужденних такого місця проживання не мала та дуже скоро знову з'являлася на вулицях міст.

Незважаючи на очевидну невирішеність проблеми і загрозове нагнітання ситуації, Рада міністрів УРСР, Міністерство соціального забезпечення й ряд облвиконкомів не вживали належних заходів до розширення існуючої мережі будинків інвалідів, поліпшення її роботи. В системі Міністерства соціального забезпечення УРСР, згідно з народногосподарським планом на 1953 р., мало бути 155 будинків інвалідів із загальною кількістю 18 тис. 730 місць, у тому числі 122 для дорослих на 15 тис. 270 місць; 24 для дітей на 2 тис. 470 місць; 7 для хворих на туберкульоз на 540 місць; 2 профшколи-інтернати для інвалідів Вітчизняної війни на 450 місць. На утримання зазначеної запланованої мережі установ було передбачено витрати в сумі 92 млн. 900 тис. руб. (з 4284 млн. руб. асигнувань на соціальне забезпечення у цілому)⁴⁴.

Станом на 1 жовтня 1953 р. в Українській РСР фактично існувало 139 будинків інвалідів із 16 тис. 677 місцями. Всі вони, за звітними документами, були заповнені, за винятком 96 вільних місць у тільки-но відкритому Дашавському (Дрогобицька область), який ще знаходився у стані комплектування. В порівнянні з існуючою чисельністю нужденного контингенту така кількість цих закладів була явно замалою. Ще у попередні роки влада своїми рішеннями намагалася зменшити загострення та розширення масштабів проблеми. Рада міністрів УРСР постановою від 3 грудня 1951 р. зобов'язувала Міністерство соціального забезпечення в 1952 р. відкрити 26 нових будинків інвалідів на 3 тис. місць. Проте виконання цього завдання було зірвано. У 1952 р. відкрилося лише 9 їх на 950 місць, а в 1953 р. – ще 3 на 300 місць. У подальших планах передбачалося розгорнути у IV кварталі 1953 р. 4 будинки інвалідів на 450 місць. Проте на кінець року практично припинилися роботи по підготовці 10 останніх на 1 тис. 300 місць, зокрема у Вінницькій, Миколаївській, Полтавській, Сталінській, Харківській, Волинській, Чернігівській, Дніпропетровській, Херсонській областях і м. Києві⁴⁵.

Через злочинну недбалість облвиконкоми не зуміли провести належних заходів, аби підшукати чи відремонтувати (переобладнати) приміщення, придатні під розгортання нових будинків інвалідів. У м. Києві, за народногосподарським планом 1953 р., діючий такий заклад мав поліпшити їх побутові умови і розширитися на додаткових 300 місць за рахунок капітального будівництва. Ще на початку року на це було асигновано 1 млн. 100 тис. руб. Спорудження його включено до плану підрядних робіт Міністерства житлово-цивільного будівництва УРСР, виконання покладено на БМУ № 3. Проте через незадовільну контрольну-ревізійну роботу міськради й міськкому Компартії України щодо спорудження будинку було освоєно лише 21,8 тис. руб., через що на кінець року Рада міністрів УРСР зняла з будівництва асигнування в розмірі 500 тис. руб. Крім того, Київський міськвиконком не виконав рішення останньої, а також і своє (від 3 лютого 1953 р.) про організацію приймальника-розподільника для злидарів, хоча дата його відкриття вже минула.

У ряді областей місцеві органи соціального забезпечення обмежувалися оформленням лише на чергу нужденних для влаштування в будинок інвалідів.

У зв'язку з цим збільшення кількості таких осіб зростало. В обласних, міських відділах соцзабезу перебували на черзі для влаштування до цих закладів для дорослих 1 тис. 633 чол., у будинки інвалідів для дітей – 821. Особливо значна кількість інвалідів (дорослих) перебувала на черзі в Харківській області – 574 особи, Тернопільській – 114, Полтавській – 110, у м. Києві – 86.

Проте, на нашу думку, необхідно відмітити, що зазначені дані щодо потреб нужденних у розміщенні в будинках інвалідів є неповними. Адже до цих списків могли бути не внесеними особи, які затримувалися органами міліції за бродяжництво та жебракування й перебували в їхній розробці. Частина їх за більш тяжкі проступки чи обтяжливі обставини могла утримуватися в слідчих ізоляторах попереднього ув'язнення для подальшого розслідування (наприклад, за порушення паспортного режиму). Інші могли бути затримані без документів, і відповідні органи здійснювали процедуру встановлення особи, а частина жебраків після проведення профілактично-роз'яснювальних бесід просто відпускалася «на вулицю».

Невирішеність проблеми ускладнювалася й тим, що структурні підрозділи Міністерства соціального забезпечення на місцях питанню розміщення в будинках інвалідів, працевлаштування осіб, які затримувалися органами міліції за бродяжництво, належної уваги не приділяли та обмежувалися виконанням допоміжних заходів лише стосовно місцевих жителів, які стояли на обліку. Наприклад, часто у відповідних відділах не було ніяких даних про кількість осіб, які були направлені до будинків інвалідів і працевлаштовані завдяки проведенню спеціальних заходів саме органами міліції. А рейдові перевірки констатували, що порівняно зі звітними списками затриманих міліцією реально до будинків інвалідів потрапляли лише одиниці, викривалися численні факти незадовільної організації їх працевлаштування⁴⁶.

На нашу думку, визначальним фактором цієї проблеми була все ж низька заробітна плата й незадовільні умови праці. Суттєвою вадою в ефективності працевлаштування інвалідів було також недостатнє впровадження у технологічний процес простих механічних пристроїв, які могли б суттєво полегшити їх працю, відсутність спеціальних цехів та млявий розвиток мережі надомної праці для залучення до неї осіб з важкими формами каліцтва і захворювань. Залишковий принцип організації виробництва із залученням інвалідів виявлявся в не своєчасному й недостатньому забезпеченні його сировиною, неповній завантаженості їх роботою та відповідно низьким рівнем заробітної плати.

Незважаючи на те, що через нескладність технологічних процесів залучення інвалідів до виробництва було б найбільше соціально корисним і економічно вигідним для самих підприємств, адміністрації артілей облміськпрому, облпромади, обллегпрому не створювали належних умов для забезпечення їх нормальною працею. Роблячи тим самим для інвалідів нестерпні умови, вони примушували останніх залишати роботу, а натомість набирали на їхні робочі місця фізично здорових людей, яких так не вистачало на будівництві.

Архівні джерела свідчать, що ні керівники артілей відповідних товариств, ні партійні й радянські органи забезпеченням належних умов праці та виробничого побуту інвалідів не займалися. З матеріалів звітно-довідної документації партійних і радянських виконавчих органів впливає картина безініціативності місцевих керівників, непослідовності їх рішень, безсистемності вдосконалення наявних технологічних комплексів, одиничність прогресивних розробок, а також неналежний рівень контролю, відсутність спонукальних, заохочувальних заходів, а в інших випадках відповідальності чи навіть покарання.

Поряд із цілим рядом важливих заходів, які доводилося проводити органам соціального забезпечення (як-то: надання матеріальної допомоги нужденним, оздоровлення інвалідів через санаторні, профілактично-оздоровчі установи, па-

тронування, соціальна опіка, допомога в отриманні позик та забезпечення необхідними документами для оформлення пенсій, сприяння у працевлаштуванні й поліпшенні житлово-побутових умов тощо), важливе значення мали колгоспні каси взаємодопомоги. Станом на 1 липня 1953 р., в УРСР із 15 тис. 763 колгоспів вони були організовані у 13 тис. 361 господарстві, що становило 85%, а охоплених членством у них колгоспників – 41,5%. Каси на 1 липня 1953 р. надали допомогу 183 тис. 811 непрацевдатним членам колективних господарств і дітям-сиротам грошима й продуктами харчування (за цінами держпостачання) на загальну суму 8,5 млн. руб. Крім того, 32 тис. колгоспникам вони видали позик на суму 3,1 млн. руб. на індивідуальне будівництво й купівлю худоби. Касами було взято під патронат 19 тис. 748 дітей-сиріт, яким надано матеріальну допомогу грошима і продуктами харчування (за цінами держпостачання) на 2 млн. 125 тис. руб.⁴⁷

Щодо проблеми «дітей вулиць», то це окрема та надто широка тема, тому в контексті нашої проблеми ми торкнемося лише деяких її сторін. На початку 1950-х рр. вона ще долала післявоєнний спадок. Крім того, структура державних важелів щодо вирішення цих проблем була значно послабленою порівняно з її ефективним функціонуванням у 1920–1930-х рр.⁴⁸ Поряд із існуючими природними негараздами в країні відбудовчого періоду (як-то: замілітаризованість суспільних поглядів і відносин, тимчасова втрата пріоритету культурно-етичних цінностей тощо) недостатньою була поступальність державної політики у вирішенні питання дитячої невлаштованості. Адже саме ця вікова категорія нужденних дуже швидко й, на жаль, безперешкодно зі становища дитячої безпритульності та бездоглядності входила в доросле життя озлобленими напівпрофесійними волоцюгами, жебраками, а то й відчайдушними злочинцями. Надалі для радянського соціуму це явище існувало як одне логічне ціле, його завжди викликала злидарська спадковість, і лише викорінення природних збудників могло забезпечити спокій соціальним відносинам у державі. Зростання матеріальної забезпеченості окремо взятого громадянина та спроможність держави хоча б контролювати процеси в середині цієї групи, а також захищати решту суспільства від згубного і неестетичного для більшості громадян впливу декласованих елементів завжди залишалися (та залишаються) одними з визначальних факторів уповільнення розвитку цього соціального відхилення.

На нашу думку, нужденних, які заробляли на життя жебракуванням, можна поділити на дві великі групи. 1. Це ті, що стали бродягами за збігом конкретних життєвих обставин і відповідно розглядали своє становище як перехідний період. Їхня впевненість у швидкому покращенні життя спонукала до активної й наполегливої протидії несприятливим оточуючим обставинам. Вони докладали чимало зусиль, аби поліпшити своє становище. Їм переважно не була притаманна озлобленість до пануючої влади. Вони були завжди відкритими до співпраці у реалізації державою відповідних соціальних програм, ждали громадської уваги та дієвого співчуття. 2. Це ті, які також опинилися “на вулиці” за збігом несприятливих обставин, проте зневірилися в своїх силах, а згодом і звикли до злиднів, пристосували свої повсякденні життєві невибагливі потреби до реальних можливостей їх матеріально-фінансового забезпечення. Більше того, вони змирилися зі своїм становищем та навіть виправдовували власне перебування в категорії бездомних і жебраків, до будь-яких дій влади ставилися з пересторогою та навіть вороже, на контакт із відповідними соціальними органами йшли неохоче, були найбільш соціально опозиційними до радянських реалій девіантами.

У контексті досліджуваного питання слід відмітити й один соціально-етнічний момент. Не лише в українській, а також у всесвітній історії є етнічна група, серед автентичних особливостей якої були усталеними споконвічні тра-

диції бродяжництва та жебракування, – це роми (цигани). На нашу думку, названі соціальні відхилення є не лише засобом існування, а, головним чином, способом життя цієї етнічної групи.

В результаті проведених заходів по впорядкуванню життя кочових ромів після війни покращилися умови їхнього повсякденного побуту, почав підвищуватися культурний рівень, частина їх молоді поступово надавала перевагу освіті, осілому мешканню і надійному постійному працевлаштуванню. Це все сприяло тому, що на початок 1950-х рр. більшість ромів перейшла до трудового осілого способу життя. Проте закладені природні особливості їхнього національного буття, споконвічні побутово-культурні традиції, функціонування ієрархічної системи ромського соціуму й інші фактори утримували частину останніх від стрімкого вливання у реалії радянського соціального життя, перешкоджали культурній, мовній асиміляції, врешті, робили їх заручниками власних історичних традицій та звичаєвих постулатів.

Все це давало право владі неодноразово констатувати продовження ромами практики бродяжництва і жебракування. Ці діяння вже підпадали під кримінальну відповідальність за таємним указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 липня 1951 р. про заходи боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами, який зобов'язував органи міліції налагодити облік осіб цієї категорії, застосовувати до них засоби громадського впливу з метою працевлаштування, а головне, перевиховання, а на осіб, які злісно ухиляються від суспільно корисної праці, порушників правил радянського співжиття оформлювати відповідні матеріали для передачі в органи прокуратури та народні суди для подальшого притягнення їх до адміністративних чи кримінальних покарань. Посилити дію цих положень мали і наступні рішення.

З метою подальшого притягнення ромів до соціалістичної розбудови суспільства, привчання до новітніх цінностей міжособистісного спілкування й правил радянського співжиття, прилучення до суспільно корисної колективної праці указом «Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом», від 5 жовтня 1956 р. Президія Верховної Ради СРСР постановила: 1. Заборонити ромам займатися бродяжництвом та запропонувати їм перейти до трудового осілого способу життя; 2. Зобов'язати Ради міністрів союзних республік провести заходи по розселенню на постійне місце проживання ромів, які займаються бродяжництвом, сприяти їх працевлаштуванню, залучати до культурно-побутового обслуговування⁴⁹. Органи юстиції оперативно й творчо сприйняли нові директиви законодавчої влади, залучивши ці положення без змін до карного судочинства. Крім двох згаданих пунктів з указу, до офіційного тексту Кримінального кодексу УРСР (станом на 1 вересня 1958 р.) був внесений пункт третій: «Встановити, що цигани, які досягли повноліття і які злісно ухилятимуться від суспільно корисної праці та займатимуться бродяжництвом, караються за вироком народного суду засланням на строк до 5 років у поєднанні з виправно-трудохими роботами»⁵⁰.

На кінець 1950-х – початок 1960-х рр. загальна ситуація суттєво покращилася завдяки вирішенню частини поставлених проблем. Проте, на нашу думку, головним чином це відбулося не так через виконання конкретних практичних завдань, як завдяки загальному зростанню добробуту пересічного українця. Тобто зникла головна причина – частково ліквідувалася сама соціальна база й матеріальні чинники для виникнення і розвитку подібних девіацій, а зростання культурно-естетичного рівня ще більше налаштувало українське суспільство на сприйняття бродяг як цілковитого соціального зла, як своєї касти відкинутих. А тому чинник жорсткого соціального несприйняття посилював втручання громадськості щодо недопущення та мінімізації подібних соціальних відхилень.

Світовий досвід показує, що навіть країни з неабиякими економічними й культурними здобутками не позбулися цих проблем тому, що серед вищезгаданих визначальних чинників існування названих девіацій завжди буде мати місце сприйняття бродяжництва як громадського протесту, як форми особистої незгоди з діючими суспільними правилами і вимогами співжиття, як несприйняття соціальних цінностей переважної більшості громадян країни. А жорсткі, непродумані заходи державних заборон лише посилюють проблему, поглиблюють суперечності між сторонами. В цих реаліях завдання держави та громадянського суспільства полягає у напрацюванні таких засобів контролю, коли їх регулюючі дії не сприймалися б як порушення прав людини, а вбачалися як готовність і бажання влади й соціуму до відкритого діалогу зі знедоленими.

¹ Гусак А.А. К вопросу о формах борьбы с детской беспризорностью на Украине в 1921–1928 гг. // Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории Украинской ССР. Сборник научных статей. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 6. – С.96–97; Рибаків М.О. Всеукраїнська Рада захисту дітей // Радянська школа. – 1981. – №6. – Ст.89; Мовчан О.Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу. – К., 1988. – С.77; Діптан І.І. Проблема дитячої безпритульності на Україні (1919–1932 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1992. – Вип.2. – С.52–60; Шеремета О.В. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946–1950 рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – К., 1998. – Вип.3. – С.70–78.

² Ходан О. Опікунство над безпритульними дітьми на Косівщині // Матеріали звітно-наукової студентської конференції за 1998 р. – Івано-Франківськ, 1999. – С.115–116; Парина Н. Опікунська педагогіка: стан і проблеми розвитку на сучасному етапі // Там само. – С.127–129; Москаленко В. «Дети подземелья» наших дней // Херсонський вісник. – 2002. – 17 січня. – С.13; Запобігання дитячій безпритульності // Солом'янка. – 2004. – Жовтень. – №15 (38). – С.2.

³ Чуркін В.Ф. Участь Червоної Армії в боротьбі з голодом у 1921–1922 рр. // Питання історії СРСР. – 1978. – Вип.23. – С.14; Чуб В.И. Братская помощь трудящихся УССР голодающим детям Поволжья // Вопросы истории СССР. – 1982. – Вып.27. – С.22; Діптан І.І. До питання про дитячий голод на Україні в 1921–1922 рр. // Молодь і актуальні проблеми історичної науки: Тези V суспільно-політичних читань, 29–30 травня 1990 р., м. Київ. – К., 1990. – С.91–95; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: Причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція, м. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – 199 с.

⁴ Салько Г.С. Безпритульність та боротьба з нею. – Харків; К., 1931. – 48 с.; Лившиц Е. Социальные корни беспризорности. – Москва, 1925. – 207 с.

⁵ Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 1999 р.): Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. – К., 2000; Діти в кризових ситуаціях: профілактика негативних явлень і соціально-психологічна допомога. – К., 2001. – 63 с.; Калачник В. Турбота про дітей – обов'язок кожного з нас // Вісник прокуратури. – 2001. – №2. – С.68–70; Діти вулиць. В допомогу тем, хто працює з дітьми. Центр соціально-педагогічної і профілактичної роботи з дітьми, нуждаючимися в особій опіці. – К., 2002; Виногорова-Бондаренко В. Криза сім'ї як фактор виникнення бездоглядності і безпритульності дітей // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип.153: Педагогіка та психологія. – Чернівці, 2002. – С.11–15; Анисимов А. Геростратів замисел. – К., 2004. – С.85–87; Лагідний Д. Діти вулиць і під'їздів // Українська газета. – 2002. – 12 вересня; Лебедева І.О. Дитяча безпритульність як соціально-педагогічна категорія // Розвиток особистості в полікультурному освітньому просторі: Збірник матеріалів Міжнародного конгресу. – Черкаси, 2005. – С.167–169; Діти вулиць: хто вони і як їм допомогти. – К., 2006. – 112 с.

⁶ Рябчук А. Зайві люди: бездомні на вулицях Києва. – К., 2005. – 100 с.; Дмитренко І. Добрі наміри не розв'язують усіх проблем // Голос України. – 2003. – 24 грудня; Шангіна Л. Право №6 або бідні люди // Дзеркало тижня. – 2004. – 31 січня.

⁷ Горошочек В.Я. Деятельность органов труда на Украине по оказанию помощи безработным // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки. – Черновцы; К.,

1989. – С.127–129; Соціально-економічні наслідки безробіття в Україні та шляхи його запобігання. – К., 1999. – 28 с.; *Корнієвський О.* Безробіття в Україні: оцінки і прогнози // Національна безпека і оборона. – 2000. – №2. – С.27–30; *Падашуля Е.* Безработица: Психолого-социальные аспекты. – Днепропетровск, 2004. – 75 с.; *Хмелюк А.В.* Статистичний аналіз безробіття в Україні: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К., 2004. – 19 с.; *Логвинова Н.Ю.* Украина, безработица, стресс. Особенности влияния безработицы на человека: Монография. – Харьков, 2005. – 348 с. (бібліограф. – с.246–267); *Маурер Г.* Без работы: Устная история безработных. – Москва, 1986.

⁸ Дитяча праця в Україні. – К., 2000. – 132 с.; Праця дітей в Україні: Тематична державна доповідь про становище дітей в Україні. – К., 2001. – 127 с.; Психолого-педагогічна реабілітація дітей, вилучених із праці на вулиці. – К., 2003. – 232 с.; Психолого-педагогічна реабілітація дітей, вилучених із сільськогосподарської праці. – К., 2003. – 228 с.; Запобігання домашньому насильству і торгівлі жінками. – К., 2001. – 256 с.; Насиліе в семье. Как с ним борются государству. Что имеем и что следует сделать. – К., 2002. – 158 с.; [Насильство в сім'ї] // Урядовий кур'єр. – 2002. – 7 вересня. – С.3; *Мищик Л.І.* та ін. Сучасні технології в роботі з сім'єю із проблем насильства: досвід, перспективи: Методичний посібник для соціальних працівників. – Запоріжжя, 2003. – 104 с.; *Трубавіна І.М.* Соціальний супровід неблагополучної сім'ї. (Науково-методичні матеріали). – К., 2003. – 85 с.; *Дроздов А., Булка О.* Духовное становление личности в благополучных и неблагополучных семьях // Актуальні проблеми духовності: Збірник наукових праць. – Кривий Ріг, 2004. – Вип.5. – С.251–263; *Форми і методи роботи з молоддю сім'єю.* – К., 2000. – 68 с.; Державний комітет України у справах сім'ї та молоді. – К., 2002. – 20 с.; Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку [за 2002 р.]. – К., 2003. – 140 с.; Становище сімей у Херсонській області та шляхи вдосконалення державної політики з урахуванням особливостей регіону: Науковий звіт. – К., 2003. – 76 с.; Формування здорового способу життя української молоді: стан, проблеми та перспективи. – К., 2003. – 250 с.; *Горелик В.* Сім'я вчора, сьогодні й завтра // Наука і культура. Україна. – К., 1972. – Вип.7. – С.303–307; *Мяловицький А.* Радянська сім'я і суспільство // Наука і культура. Україна. – К., 1978. – Вип.12. – С.494–501; Діти, жінки та сім'я в Україні [1925–2003 рр.]: Статистичний збірник. – К., 2004. – 398 с.; Постанова Ради Міністрів України «Про підписання Конвенції про права дитини» (14 лютого 1993 р.) // Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів 1986 – 1990 рр. – К., 1993. – С.500; Дитяче право: Методичні рекомендації з ознайомлення учнів молодшого шкільного віку з Конвенцією ООН про права дитини. – Вінниця, 2001. – 47 с.; Охорона дитинства. Дитяче право: Теорія, досвід, перспективи: Міжнародна конференція, присвячена 80-й річниці від дня заснування державного показового дитячого містечка ім. ІІІ Комінтерну в Одесі. – Одеса, 2001. – 250 с.; Права дитини. – К., 2002. – 116 с.; *Баймуратов М.А.* Защита прав женщин и детей в период кризисных ситуаций и международное право. – Одеса, 2003. – 222 с.; *Маніна М.А.* Развитие прав дитини та сучасність // Вісник Дніпропетровського національного університету: Юридичні науки. Вип.2. – Дніпропетровськ, 2004. – С.24–28.

⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3111. – Арк.85–87.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – Арк.85.

¹³ Там само. – Арк.88–90.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Див.: Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Т.2: 1942–1951 рр. – К., 1963. – С.769.

¹⁶ Див.: Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР за 1948 год. – Москва, 1949. – С.29.

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3111. – Арк.101.

¹⁸ Там само. – Арк.102.

¹⁹ Там само. – Арк.104.

²⁰ Там само. – Арк.106.

²¹ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 – 1961 г. – Москва, 1961. – С.845–846.

²² Уголовный кодекс УССР. Официальный текст с изменениями на 1 июля 1950 г. и с приложением общесоюзных актов уголовного законодательства. – Москва, 1950. – С.6.

²³ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 – 1961 г. – С.772.

²⁴ Там же. – С.859–860.

²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4088. – Арк.138.

²⁶ Там само. – Арк.145–146.

²⁷ Там само. – Арк.151–152.

²⁸ Там само. – Арк.154–155.

²⁹ Там само. – Арк.156–157.

³⁰ Там само. – Арк.161.

³¹ Там само. – Арк.165–166.

³² Там само. – Арк.172–175.

³³ Там само. – Арк.178–180.

³⁴ Там само. – Спр.3111. – Арк.107–108.

³⁵ 23 липня 1951 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ (таємний) про заходи боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами, який зобов'язував органи міліції налагодити облік осіб цієї категорії, застосовувати до них засоби громадського впливу з метою працевлаштування й перевиховання. А на осіб, які злісно ухиляються від суспільно корисної праці та порушників правил співжиття оформлювати відповідні матеріали для передачі в органи прокуратури і народні суди для подальшого притягнення їх до адміністративних чи кримінальних покарань.

Маючи гриф таємності, довгий час текст указу був недоступним для дослідників, а також, як і їх значна частина, не надавався для широкого висвітлення через спеціальні збірники. (Див.: Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1961. – 975 с.; Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Т.2. – 847 с.; Т.3: 1952–1956 рр. – К., 1963. – 1122 с.).

³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3111. – Арк.109.

³⁷ Там само.

³⁸ Сумнозвісне «Особое совещание» (з 1946 р. ОСО МГБ СССР) деякі проступки, які межували з державною безпекою, розглядало в позасудовому порядку та могло визначити покарання до 5 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Ці рішення не підлягали судовому чи прокурорському оскарженню, амністії й були остаточними. Лише після смерті Й. Сталіна, у вересні 1953 р. воно було ліквідовано (див.: *Плотникова Н.С.* О деятельности Особого Совещания при НКВД СССР // fsb.ru).

³⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3111. – Арк.110–111.

⁴⁰ Див.: Уголовный кодекс УССР. – С.49–50; Уголовный кодекс Украинской ССР. Официальный текст с изменениями на 1 октября 1954 г. и с приложением постатейно-систематизированных материалов. – Москва, 1954. – С.33–34; Кримінальний кодекс Української РСР. Офіційний текст із змінами на 1 вересня 1958 р. та з додатками постатейно-систематизованих матеріалів. – К., 1958. – С.35–36.

⁴¹ Кримінальний кодекс Української РСР. – С.35–36.

⁴² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3111. – Арк.112–113.

⁴³ Там само. – Арк.113.

⁴⁴ Там само. – Арк.118.

⁴⁵ Там само. – Арк.119–120.

⁴⁶ Там само. – Арк.123–126.

⁴⁷ Там само. – Арк.129–130.

⁴⁸ Див.: Декреты Советской власти. – Москва, 1968. – Т.4. – 10 ноября 1918 г. – 31 марта 1919 г. – С.336–339; Див.: Збірник узаконень Робітничо-Селянського уряду України. – 1919. – №27. – Ст.290; *Диптан І.І.* Проблема дитячої безпритульності на Україні (1919–1932 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – С.56.

⁴⁹ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 – 1961. – С.569.

⁵⁰ Кримінальний кодекс Української РСР. – С.84.

Systematical analysis of information from various archival, monographic and memoirs materials allows thematic structuring of the available facts and general statistics of the problem of vagrancy and beggary in Ukraine of the 1950s, to characterize deviants according to personal motives of such way of life and also economical, cultural and socio-political environment, conditions of the development of the state during the mentioned period and the level of endowment that inclined the citizenry to beg, and to systematize them according to main groups.

В.М.Грицюк*

ДО ПИТАННЯ ФОРТИФІКАЦІЇ ПЛЕМЕН СКІФСЬКОГО ЧАСУ

У статті подається матеріал про розвиток фортифікаційного мистецтва на теренах України в прадавні часи.

Одним із перших, згаданих у писемних джерелах, народів на теренах України були скіфи. Створене цими іраномовними кочовими племенами могутнє державне утворення було багатоетнічним і включало значну частку землеробського населення давніх українських земель. Нашим сучасникам воно відоме під назвою Великої Скіфії, хоча у давнину іменувалось просто Скіфією (VII–III ст. до н.е.). В уявленнях давніх греків це був четвертий кут світу. Засновник української школи скіфологів О.І.Тереножкін¹ вважав, що «Скіфія була обширною країною, обмеженою на заході Нижнім Дунаєм і Карпатами, на сході – Доном, на півдні – узбережжям Чорного і Азовського морів, а на півночі – початком лісової зони. Її населяли етнічно неоднорідні племена і народи, що різнилились і господарським укладом і самим способом життя». Чисельність населення Давньої України у скіфський час збільшується у 20 разів, виникає велика кількість городищ і селищ. Навіть у більш пізні періоди на цих землях довго ще не було такої концентрації пам'яток осілости.

Особливий подив викликає наявність городищ-велетнів. Наприклад, Велике Ходосівське городище на південній околиці Києва має площу понад 2000 га, Більське городище у середній течії р. Ворскли займає територію 5013 га. В околицях сьогоденішнього міста Переяслава-Хмельницького найзагадковніше городище скіфського часу – Каратульське, площею понад 6000 га. Ці величезні городища не мають собі рівних у Євразії за розмірами. Для порівняння, Рим за імператора Авреліана (270–275 рр. н. е.) займав площу 1400 га. До великих городищ скіфського часу належать також Трахтемирівське й Немирівське городища. Дослідник XIX ст. Ю.Сіцінський, описуючи Немирівське городище, відзначав, що оборонні вали його сягають 5 верст, ширина валу 22 сажні, висота – до 7–10 сажнів. Довжина укріплень Трахтемирівського городища по сьогодні – понад 10 км, ширина рову – до 12 м при глибині до 5 м. Сильно укріплялись також городища, менші за розмірами. Пастирське городище (недалеко від Чигирини) займало площу близько 18 га. Воно було обнесено валом, висота якого доходила до 20 м. Рів Шарпівського городища (Кіровоградська обл.) досягав глибини 8,5 м.

На межі V–IV ст. до н.е. у Нижньому Подніпров'ї виникає ряд городищ у результаті процесу осідання кочівників і переходу їх до напівкочового господарства та землеробства (Капулівське, Совутинське городище, Лиса Гора, Панські Кручі). Найбільше – Кам'янське городище – займає величезну площу – 1200 га, розташоване на лівому березі Дніпра, неподалік від Нікополя. На думку

* Грицюк Валерій Миколайович – канд. іст. наук, Національна академія оборони України (Київ).